

ՀԱՍՄԻԿ ԵՍԱՅԱՆ
ԵՊՀ

ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅԻ ԹԵՄԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀՈՒՐՁ (1920–1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Վարչութիւններ շարունակ հայկական գաղութները տարբեր երկրներում ձեւավորվել ու ամրապնդվել են Հայոց Եկեղեցու շուրջը, որի ջանքերի շնորհիվ է նաեւ տեղի հայուկները պահպանել իր ազգային դիմագիծը: Հայոց Եկեղեցին կարեւոր դերակատարում ունի նաեւ Սփյուռքում: Հայաստանյայց Եկեղեցու թեմերի ձեւավորումն ընթացել է տարբեր կերպ, ինչի վրա մեծապէս ազդել է հայ իրականութեանը բնորոշ քաղաքական կազմակերպութիւնների ավանդական իրարամերժ դիրքորոշումը, դա առավել ակներեւ դարձավ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով: Նման իրավիճակ էր նաեւ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, որտեղ հայերի զանգվածային ներգաղթ սկսվեց դեռեւս ժԹ. դարավերջին: Հասնելով Նյու Յորք՝ հայերն այնուհետեւ բնակութիւն հաստատեցին երկրի արեւելյան նահանգների որոշ քաղաքներում, մասնավորապէս՝ Ուստրում, Նյու Յորքում, Բոստոնում, Ֆիլադելֆիայում եւ այլուր: Ուստրում 1898 թ. հիմնվեց Ամերիկահայոց առաջնորդական թեմը, որը հետագայում՝ 1923 թ., տեղափոխվեց Բոստոն, իսկ 1927-ին՝ Նյու Յորք: Դրան զուգահեռ՝ ստվարանում էր հայութեան թվաքանակն ԱՄՆ արեւմտյան նահանգներում՝ նախեւառաջ Կալիֆոռնիայում՝ ի հաշիվ թե՛ անմիջապէս Արեւմտյան ու Արեւելյան Հայաստանից ներգաղթողների, թե՛ երկրի արեւելքից այստեղ տեղափոխված հայերի: Ուստի եւ ժամանակի ընթացքում անհրաժեշտութիւն առաջացավ ԱՄՆ արեւմտյան շրջանում եւս հաստատելու առանձին, ինքնուրույն թեմ:

Կալիֆոռնիայի թեմի հիմնադրմանն ու պատմութեանը մասնակիորեն անդրադարձել են տարբեր հեղինակներ, որոնց աշխատանքները հղվում են այս շարադրանքում: Սակայն խնդիրը կարիք ունի առավել համակողմանի ուսումնասիրութեան եւ հավելյալ մանրամասների լուսաբանման, ինչին եւ նվիրված է սույն հոդվածը:

Կալիֆոռնիայում առանձին առաջնորդություն հաստատելու հարցն առաջին անգամ բարձրացվում է 1917 թ. հունվարի 28-ին Ֆրեզնոյի պատգամավորական ժողովում: Նույն թվականի փետրվարի 11-ին ժողովն այդ մասին տեղեկագրում է ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Արսեն Ծ. վրդ. Վեհունուն՝ խնդրելով նրան տեղ հասցնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղված պաշտոնագիրը. «Քալիֆորնիա նահանգի կամ առհասարակ Արեւմտեան նահանգներու մէջ ցրուած հայ գաղութին վիճակը ծանօթ է Ձեզի: Այս կողմերու հայք հետզհետէ տեղաւորուելու եւ շատանալու վրայ են, այնպէս որ անոնց կրօնական, կրթական, ազգային եւ այլ պէտքերն ալ նոյն համեմատութեամբ սկսած են շատնալ, որոնց խղճամիտ խնամածութիւնն ու հոգացողութիւնը կը պահանջեն անմիջական հսկողութիւն եւ կարգադրութիւն տեղւոյն վրայ: Այս պէտքերն ու պահանջները շատոնց զգալի ըրած էին առանձին առաջնորդութեան մը հաստատութիւնը Քալիֆորնիոյ մէջ, եւ վստահ ենք, որ Ձեր Գերապատուութիւնն ալ փորձառաբար գնահատած է այս կողմերու հայոց բացառիկ պայմանները, թէ որչա՛փ դժուար է 3500 մղոն հեռաւորութենէ մը ստանձնել անոնց առաջնորդելու պատասխանատուութիւնը: Քալիֆորնիոյ հայերը, նկատի առնելով իրաց վիճակը, իրենց ազգային եւ եկեղեցական ինքնուրոյնութեան պահպանութիւնը ապահովելու նախանձախնդրութեամբ, որոշեցին ի գործ դնել իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ հաստատելով իրենց առաջնորդութիւնը ուղղակի Մայր Աթոռոյ իրաւասութեան ներքեւ...»¹:

Պատասխանն ստացվում է հաջորդ ամսի 3-ին. «Կրօնական ժողովն նկատի առաւ իր փետր. 19ի եւ մարտ 1ի երկու նիստերուն մէջ՝ Միացեալ Նահանգաց արեւմտեան հայ գաղթականութեան յատուկ անջատ առաջնորդութեան համար ձեր առ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետն ուղղեալ փետր. 11 թ. պաշտոնագիրը, եւ իր տեսութիւններուն հետ մէկ-տեղ յղեց Ն. Ս. Օծութեան...»²:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրահանգով դրուելունն առավել հանգամանալից քննարկվում է 1918 թ. ապրիլի 7—8-ը Ուստրի պատգամավորական ժողովում: Ֆրեզնոյից ժամանած հատուկ պատգամավոր Վահան Քյուրքչյանն ընդարձակ զեկուցումով հիմնավորում է Կալիֆոռնիայի հայերի պահանջը եւ հավաստիացնում, որ նրանք բնավ նպատակ չունեն

¹ «Էջմիածին», Ֆրեզնո, 1918, թ. 8, էջ 60—61: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղված պաշտոնագիրը տես անդ, 1918, թ. 6, էջ 41—43, 1918, թ. 7, էջ 50—52:

² «Էջմիածին», Ֆրեզնո, 1918, թ. 8, էջ 61:

ստեղծել հակառակորդ թեմ, այն պետք է լինի համարժեք եւ կանոնական հավասարության գործող կառույց: Ժողովը միաձայն ընդունում է նրա բերած փաստարկները՝ հարցի վերջնական տնօրինումը հանձնելով Վեհափառ Հայրապետին³:

Այդուհանդերձ՝ Կալիֆոռնիայում առանձին առաջնորդություն ստեղծելու խնդիրը դեռ երկար ժամանակ չհանգուցալուծվեց, քանի որ Հայաստանի հասարակական-քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը հազիվ թե պատեհ ժամանակ կամ առիթ ունենար դրանով լրջորեն զբաղվելու: Իսկ երբ 1920 թ. վերջին Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգերը, Հայոց եկեղեցին արդեն ստիպված էր իր յուրաքանչյուր քայլը նախապես համաձայնեցնել Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների հետ:

Հարցը կրկին արծարծվում է տարիներ անց՝ 1925 թ. սեպտեմբերին, երբ Կալիֆոռնիայի հայ հոգեւորականությունը մասնավոր գրովյաժմբ խնդրում է Բոստոնի ժողովին ընթացք տալ իրենց վաղեմի խնդրանքին: Այդ տարիներին էր, որ Կալիֆոռնիայի հայ առաքելական համայնքում հետզհետե խորանում էր դժգոհությունն Ամերիկայի հայոց առաջնորդ Տիրայր արք. Հովհաննիսյանի կառավարման ձեւից: Այսպես՝ 1920-ական թթ. սկզբին Րիդլիի եւ Լոս Անջելեսի հայերը, չունենալով օծված եկեղեցիներ, պատարագում էին վեմ քարի վրա: 1924 թ. Տիրայր արքեպիսկոպոսը Բոստոնից հրահանգում է այս ծուխերին դադարեցնել վեմ քարի օգտագործումը, ինչը, բնականաբար, մեծ վրդովմունք է առաջացնում⁴: 1924 թ. «Ասպարէզում» հրատարակվում է Րիդլիի Սուրբ Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցու հոգաբարձության խորհրդի նամակն ամերիկահայոց առաջնորդին: Նամակում հոգաբարձությունը մի շարք հարցադրումներ է ուղղում կենտրոնական վարչությանը մինչեւ եկեղեցու օծումը վեմ քարի կիրառության թույլատրելիության վերաբերյալ եւ պահանջում հիմնավոր բացատրություններ: Ավելին՝ առաջնորդն ու առաջնորդարանը մեղադրվում են երկդիմի հրահանգների եւ «բռնապետության» մեջ⁵: Սեփական առաջնորդու-

³ Այս հարցին անդրադարձը տե՛ս «Ատենագրություն Ամերիկայի հայոց երեսփոխանական ժողովույ. գումարեալ ի Բոստոն», ա. հ., 6–7 սեպտեմբերի, 1925, էջ 22–23 (այսուհետե՝ «Ատենագրություն...»). նաեւ՝ Օ. MINASSIAN, A History of the Armenian Holy Apostolic Orthodox Church in the United States (1888–1944), Monterey, 2010, էջ 222–223:

⁴ Տե՛ս G. KOOSHIAN, JR., The Armenian Immigrant Community of California: 1880–1935. A dissertation, Los Angeles, 2002, էջ 271–272:

⁵ Մանրամասն տե՛ս «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1924, թ. 1102, էջ 1:

թյուն հիմնելու պահանջն օրեցօր ավելի էր սաստկանում: Սակայն Բոստոնի թեմական պատգամավորական ժողովում Կալիֆոռնիայի անջատ թեմի վերաբերյալ որեւէ նոր տեղեկություն չի հնչում. «Ժողովը.... սկզբունքով ընդունեց Քալիֆորնիոյ թեմին պահանջը՝ սպասելով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի վերջնական կարգադրութեանը, իսկ մինչեւ այն Քալիֆորնիա ենթարկուած կը մնայ Կեդրոնին՝ ըստ Սահմանադրութեան»⁶:

Եւ ահա 1927 թ. Կալիֆոռնիայի պատգամավորական ժողովը որոշում է գործել ինքնուրույնաբար. սեպտեմբերի 6-ին ընտրում է Կալիֆոռնիայի առաջնորդ եւ այդ մասին տեղեկացնում Մայր Աթոռին: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենյանցի (1911—1930 թթ.) նոյեմբերի 28-ի կոնդակով հիմնադրվում է Կալիֆոռնիայի (արեւմտյան) թեմը. «....Ընդունելով երեսփոխանական ժողովի յայտարար-գրութիւնը՝ իրազեկ եղանք, թէ երեսփոխանական ժողովը Կալիֆորնիոյ հայոց առաջնորդ ընտրած է Մայր Աթոռիս միաբան Գեր. Տ. Գարեգին եպիսկոպոսը եւ կը խնդրէ մեզմէ հաստատել զայն: Համամիտ ըլլալով այդ ընտրութեան՝ մենք այս հայրապետական կոնդակով կը հաստատենք եւ կը յայտարարենք առանձին վիճակ Կալիֆորնիոյ հայոց թեմը եւ նոր թեմի առաջնորդական պաշտօնին մէջ կը հաստատենք երեսփոխանական ժողովիդ ընտրածը՝ մեր հոգեծին որդին Տ. Գարեգին եպիսկոպոս խաչատրեանը» (կոնդակում առաջնորդի ազգանունը միշտ գրվում է խաչատրեան.— Հ. Ե.)⁷:

1928 թ. մայիսի 26-ին Ֆրեզնո է ժամանում Կալիֆոռնիայի հայոց թեմի անդրանիկ առաջնորդը՝ Գարեգին եպս. խաչատուրյանը (մինչ այդ՝ 1921—1928 թթ.՝ Տրապիզոնի թեմի առաջնորդ): Սա պատմական պահ էր Կալիֆոռնիայի հայությունից համար: Առաջնորդին դիմավորելու էին գնացել հարյուրավոր հայեր՝ մեծահասակ թեմանուկ՝ եկեղեցական այրերի գլխավորությամբ⁸: Հաջորդ օրը Գարեգին եպիսկոպոսը մատուցում է առաջին պատարագը հոծ բազմությամբ լի Ս. Երրորդություն եկեղեցում, որը դարձել էր առաջնորդանիստ:

Կալիֆոռնիայի թեմի ստեղծումը կանխատեսելի եւ սպասելի էր: Դրա պատճառները համոզիչ կերպով ներկայացվել էին դեռեւս 1917 թ. հուն-

⁶ «Ատենագրութիւն....», էջ 21—22:

⁷ «Հայրապետական կոնդակ Վեհ. Տ. Տ. Գեորգ Ե. Ս. Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց եւ երկու խօսք Գալիֆորնիոյ անդրանիկ առաջնորդ Տ. Գարեգին եպիսկոպոսին Տրապիզոնի», ա. տ., ա. հ., 1928, էջ 14—15:

⁸ Այս իրադարձության պատկերավոր նկարագրությունները տե՛ս «Ասպարէզ», Ֆրէզնօ, 1928, թ. 1304, էջ 1. նաեւ «Մշակ», Ֆրէզնօ, 1928, թ. 246—247, էջ 1, 4:

վարին Ֆրեզնոյում կայացած ժողովի վերոհիշյալ խնդրագրում: Իսկ հետագա տարիներին փաստարկները՝ հոգուտ անկախ թեմի հիմնադրման, միայն ավելացել էին: Կարելոր է նկատել, սակայն, որ նույն այդ տարիներին որոշ հեղինակներ Կալիֆոռնիայի թեմի հիմնումը բացատրում էին հայ քաղաքական կազմակերպությունների՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) եւ Ռամկավար ազատական (ՌԱԿ) կուսակցությունների միջեւ ընթացող պայքարով՝ տեղի հայություն մեջ գերիշխող դիրք ապահովելու նպատակով: Այսպես՝ ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Ասպարէզը», որ մշտապես անդրադառնում էր այդ խնդրին, իր՝ դեռեւս 1925 թ. համարներից մեկում գրում էր, որ առաջնորդական հարցը զուտ պատրվակ էր ռուսահայ (եւ ուրեմն, ըստ հեղինակի, Դաշնակցության համակիր) Տիրայր արքեպիսկոպոսի դեմ դժգոհություն հայտնելու. «...եթէ վաղը առաջնորդը փոխուի, Քալիֆորնիոյ առաջնորդութեան հարցը կը մեռնի, ինչպէս մեռաւ ութը տարի առաջ, երբ կարծեցեալ Դաշնակցական Արսէն վ. Վեհունին փոխուեցաւ...»⁹:

Տարիներ անց նման տեսակետ է հայտնում նաեւ Ա. Պարտիզյանն իր մեծածավալ «Հայ Եկեղեցւոյ տագնապը եւ անոր պատասխանատուները» գրքում: Ըստ նրա՝ 1927-ի պատգամավորական ժողովի որոշումն ուղղված էր Տիրայր արքեպիսկոպոսի դեմ, իսկ որոշման միակ հիմքը նրա դիրքերը տկարացնելն էր: Եւ եթե Տիրայր արքեպիսկոպոսը հրաժարական տված լիներ 1927-ին, այլ ոչ թե 1928-ին, Կալիֆոռնիայի առաջնորդություն չէր ստեղծվի, քանի որ սույն ժողովի նույն ռամկավար պատգամավորները հաջորդ առաջնորդի՝ Ղեւոնդ արք. Դուրյանի (հայտնի էր իր էջմիածնամետ հայացքներով) աթոռակալման շրջանում մտորում էին Կալիֆոռնիայի թեմը կրկին միացնել Արեւելյան թեմին¹⁰:

Ի հակադրություն այս տեսակետների՝ «Փարոսում» կարդում ենք. «Քալիֆորնիոյ մէջ առաջնորդարանի հաստատութիւնը աշխարհագրական եւ տեղական պայմաններէ ծնած է, եւ ազգային ու եկեղեցական զարգացման կարիքի մը արդիւնքն է: Այս ձեռնարկը ո՛չ Նիւ Եորքի առաջնորդարանին եւ ո՛չ ալ առաջնորդին անձին դէմ բողոք է, այլ գաղութային տեղական պէտքերու հետեւանք»¹¹:

⁹ «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1925, թ. 1159, էջ 1—3:

¹⁰ Տե՛ս Ա. ՊԱՐՏԻԶՅԱՆ, Հայ Եկեղեցւոյ տագնապը եւ անոր պատասխանատուները, Պոսթըն, 1936, էջ 275:

¹¹ «Փարոս», Ֆրէզնո, 1928, թ. 4, էջ 76:

Քաղաքական կազմակերպությունների՝ Հայոց Եկեղեցին իրենց հսկողության տակ առնելու պայքարը, որն առավել պետք է սաստկանար հետագա տարիներին, հղի էր անդառնալի հետեւանքներով: Նման իրավիճակում Կալիֆոռնիայի հայությունը մեծ սպասելիքներ ուներ թեմի նորընտիր առաջնորդ Գարեգին եպս. Խաչատուրյանից: Տեղական «Մշակ» շաբաթաթերթը, օրինակ, հուլյս է հայտնում, որ Գարեգին եպիսկոպոսը կկարողանա տասնամյակներով կարգուկանոնը կորցրած, Եկեղեցուց հեռացած, կուսակցական վեճերի ու պայքարի բույն դարձած հայ գաղութը համախմբել Հայոց Եկեղեցու շուրջը¹²:

1928 թ. հոկտեմբերին Գարեգին եպս. Խաչատուրյանը Կալիֆոռնիայի հայոց նորընտիր պատգամավորական ժողովին է ներկայացնում իր տեսլականն առաջնորդարանի գործունեության վերաբերյալ, որի հիմնական դրույթները 1929—1932 թթ. պատգամավորական ժողովներում ամրագրվում են որպես օրակարգային հարցեր:

Կալիֆոռնիայի առաջնորդի առաջին կարեւոր քայլը տեղի հայության մարդահամարն էր: 1928 թ. նա հանձնարարում է կենտրոնական վարչությանը պատրաստել վիճակացույց-հարցարաններ, որոնք ուղարկվում են ծխական բոլոր համայնքներին: Ընդ որում՝ այդ հարցարանների նպատակը ոչ միայն մարդահամարն էր, այլ նաեւ հայության հասարակական-տնտեսական ու կրթական պայմանները որոշելը: Օրինակ՝ տվյալ համայնքի բնակչության քանի՞ տոկոսն է Հայ Եկեղեցու անդամ, արդյո՞ք գործում են կիրականօրյա եւ ազգային մեկօրյա դպրոցներ (ԱՄՆ-ում հայկական ամենօրյա դպրոցներ հիմնադրվել են միայն 1960-ական թթ. կեսերից.— Հ. Ե.), եթե այո, ապա որքա՞ն է դրանց աշակերտության թիվը, ովքե՞ր են ուսուցիչները, ի՞նչ մեթոդներով ու դասագրքերով են դասավանդում, ինչպիսի՞ որբախնամ կամ եկեղեցասիրաց միություններ ունեն եկեղեցիները, որքա՞ն են տվյալ եկեղեցու տարեկան բյուջեն ու պարտքերը, ի՞նչ թվով մկրտություններ, թաղումներ, պսակադրություններ եւ ամուսնալուծություններ են կատարվել եւ այլն¹³: Սակայն ոչ բոլոր համայնքներն են արձագանքում այս նախաձեռնությանը, եւ հարցարանների միայն մի մասն է վերադարձվում: Գարեգին եպիսկոպոսը վհատություն մը է խոստովանում, որ ձեռնարկի

¹² Տե՛ս «Մշակ», Ֆրեզնո, 1928, թ. 246—247, էջ 2:

¹³ Շնորհակալություն ենք հայտնում ԱՄՆ արեւմտյան թեմի առաջնորդարանի արխիվի պատասխանատու Նորայր Պողոսյանին՝ հարցարանի պատճենը մեզ տրամադրելու համար:

ձախողման պատճառով առաջնորդարանը չունի մարդահամարի ամբողջական պատկեր¹⁴:

Մեկ այլ հրատապ խնդիր էր ամերիկյան միջավայրում երիտասարդ սերնդի եւ Եկեղեցու կապի ամրապնդումը: Եկեղեցում փորձեր են արվում գրաբարի փոխարեն առավել լայնորեն կիրառել աշխարհաբարը, որպեսզի պատարագի մատուցումը կամ աստվածաշնչյան ընթերցումները հասկանալի դառնան երիտասարդության եւ ընդհանրապես հասարակ ժողովրդի համար: Ուստի հարկավոր էր վերացնել լեզվական անջրպետը եւ նոր սերնդի հետ խոսել նրան հասկանալի լեզվով: Սրան զուգահեռ՝ զարկ է տրվում անգլերենի կիրառմանը՝ իրականացվում են թարգմանչական տարբեր ձեռնարկներ, ինչպես օրինակ՝ պատարագամատուցի թարգմանությունն ու հրատարակումը, որոշ ժամերգությունների թարգմանությունը եւ այլն (Տեղեկագիր, էջ 14, 18—19):

Նոր հիմքերի վրա է դրվում եկեղեցական մամուլը: Ֆրեզնոյի Ս. Երրորդություն եկեղեցու Արանց եկեղեցասիրաց միության «Փարոս» ամսօրյա հանդեսը (հրատարակվում էր 1927 թվականից) սկսում է հրատարակվել առաջնորդի հովանավորությամբ: 1929 թ. Գարեգին եպիսկոպոսի առաջարկով այն վերանվանվում է «Փարոս Հայաստանեայց»՝ ընդգծելու համար նրա նպատակը՝ ծառայել Հայ Եկեղեցուն: Գարեգին եպիսկոպոսը գրում է. «Առաջնորդարանս՝ յանձին իր առաջնորդին, ինքն ալ ըրած է եւ կ'ընէ բարոյական եւ նիւթական ամէն հնարաւոր զոհողութիւն՝ վառ պահելու համար ճրագը կրօնական-ազգային ամսօրեայ այդ համեստ հանդէսին՝ ՓԱՐՈՍ-ին՝ դառնալով անոր ջերմ հովանաւորողը»: Շուտով առաջնորդը հղանում է նաեւ «Փարոս Հայաստանեայցում» անգլերեն բաժին ստեղծելու գաղափարը: Հարկ է նկատել, որ հատկապես այդ տարիներին, երբ Հայ Եկեղեցին իր առաջնորդարանով դեռ նոր էր թեւակոխում բարեկարգությունների փուլը, անգլերեն բաժնի ստեղծումը թեւեւ անհրաժեշտ, բայցեւ համարձակ քայլ էր: Տեղական լեզվով բաժինը կոչված էր հարաճուն թվով անգլիախոս հայ երիտասարդների շրջանում սեր եւ հետաքրքրություն արթնացնելու ազգային-կրոնական, մշակութային արժեքների հանդեպ: Արդեն 1930 թ. երեսփոխանական ժողովի

¹⁴ Տե՛ս ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՏՐԱՊԵՋՈՆԻ, Տեղեկագիր կամ հրապարակային համարատուրիւն առաջնորդական քառամեայ պաշտօնավարութեան. 1928 յունիս 1—30 յունիս 1932, Օքլէնդ, 1932, էջ 55—56 (այս սկզբնաղբյուրից հետագա հղումները կտրվեն փակագծերում՝ նշելով միայն՝ Տեղեկագիր եւ համապատասխան էջերը):

օրակարգային հարցերից մեկը «Փարոսը» առաջնորդարանի պաշտոնաթերթ դարձնելն էր: Վերջինս պարտավորվում էր ավելի հարստացնել ու բովանդակալից դարձնել այն, ինչպես նաև կատարելագործել անգլերեն բաժինը (Տեղեկագիր, էջ 43–44, 69–70):

Այս առնչությամբ հարկ է նշել, որ որոշ հայ մատենագետներ իրենց կազմած ցանկերում նշում են «Շողակաթ» անունով կրոնական ամսաթերթ, որն իբրեւ հրատարակվել է 1928–1935 թթ. Ֆրեզնոյում՝ Գարեգին եպս. Խաչատուրյանի խմբագրմամբ¹⁵: Սա, ինչ խոսք, շփոթմունք է, որի ապացույցն է հենց Գարեգին եպիսկոպոսի վկայությունն այն մասին, թե «Փարոս Հայաստանեայցը» 1930-ական թթ. սկզբներին կրոնական-ազգային միակ ամսաթերթն էր ԱՄՆ-ում (Տեղեկագիր, էջ 44): Բացի այդ՝ հայ պարբերական մամուլի ավելի վաղ շրջանի մատենագիտական ցանկերում¹⁶ եւս որեւէ հիշատակություն Ֆրեզնոյում հրատարակվող «Շողակաթի» մասին չկա: Գարեգին եպիսկոպոսն իսկապես հիմնադրել ու երկար տարիներ խմբագրել է այդ անվանումով կրոնական ամսաթերթ, սակայն դա եղել է 1952–1961 թթ. Ստամբուլում, երբ նա արդեն Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքն էր:

Կալիֆոռնիայի առաջնորդարանի ուշադրության կենտրոնում մշտապես եղել է ազգային դպրոցը: Գարեգին եպիսկոպոսի՝ 1929 թ. տեղեկագրի երկրորդ կարեւորագույն կետը վերաբերում էր հենց դպրոցներին. «Բոլոր թեմերում¹⁷ մէջ ընդհանրապէս եւ կարեւոր կեդրոններու մէջ գլխաւորաբար հիմնել գոնէ եռօրեայ կամ երկօրեայ հայ-համազգային վարժարաններ՝ ուսուցանելու համար հայ լեզուն, պատմութիւնն ու գրականութիւնը»¹⁸: Նա խիստ կարեւորում էր ուսուցիչների բանիմացությունն ու գրագիտությունը, որ պաշտոնի կոչվեն ոչ միայն մայրենիին, այլ նաև հայոց պատմությանը, գրականությանն ու մշակույթին տիրա-

¹⁵ Տէն Ա. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794–1967). համահավաք ցանկ, Երեւան, 1970, էջ 415. Մ. ԲԱՔԼՈՅԵԱՆ, Հայ պարբերական մամուլը. մատենագիտական համահավաք ցանկ (1794–1980), Երեւան, 1986, էջ 177:

¹⁶ Տէն Գ. ԼԵՒՈՆՅԱՆ, Հայոց պարբերական մամուլը. լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794–1934), Երեւան, 1934. նաև՝ Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հայ պարբերական մամուլի բերլիոգրաֆիա, հտ. 2 (1900–1956), Երեւան, 1957:

¹⁷ Այդ տարիներին ծխական համայնքները կոչվել են թեմեր (տե՛ս «Սահմանադրութիւն Գալիֆոռնիոյ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ», Ս. էջմիածին, ա. հ., 1932. այսուհետեւ՝ «Սահմանադրութիւն...»):

¹⁸ «Միամեայ տեղեկագիր եւ անդրադարձումներ Գալիֆոռնիոյ նորակազմ առաջնորդութեան 1928 Մայիս 26–12 Մայիս 1929», Ֆրէզնօ, 1929, էջ 27–28:

պետող ուսուցիչներ: Ընդ որում՝ ազգային դպրոց հիմնելու գործում Գարեգին եպիսկոպոսը չէր ճանաչում հարանվանական որեւէ խտրություն: Դրա վառ օրինակն է այն, որ 1930 թ. նրա թելանդրանքով Լոս Անջելեսի տարբեր հայաշատ բնակավայրերում բացվեցին վարժարան-սրահներ: 1931-ին այս ծրագիրը համակարգելու եւ զարգացնելու նպատակով ստեղծվեց համագաղութային կրթական հանձնախումբ՝ կազմված տեղի Հայ Առաքելական, Ավետարանական եւ Մոլոկանական եկեղեցիների անդամներից: Չարլզ Մահաքյանի տվյալներով՝ հիմնվել էր այդպիսի 7—8 դպրոց¹⁹: Դրանք, սակայն, գոյատեւում են ընդամենը երկու տարի: Ժամանակակից Սիրական Գալոյանը պատճառաբանում է, որ Լոս Անջելեսի հայությունը բավականին ցրված էր ապրում, եւ դժվար էր այդ հեռավորության վրա համագաղութային մարմնի կայուն գործունեություն ապահովելը²⁰: Սակայն ինքը՝ Գարեգին եպիսկոպոսը, բոլորովին այլ կերպ է մեկնաբանում խնդիրը. «....Մեր եկեղեցին ի վիճակի չեղաւ կատարելու իր նիւթական յանձնառութիւնը՝ բարոյալքումի մատնելով գործող Մարմինը: Մեղադրանքի բաժին մ'ունի, անշուշտ, մեր ժողովուրդն ալ, շնորհիւ իր անտարբերութեան չկարենալով զնահատել կարեւորութիւնը այս համեստ ձեռնարկին՝ նիւթական ու բարոյական բացառիկ զոհողութիւններով»: Առաջնորդի խոսքով՝ շիտակ չէր ի սկզբանե հավաքված 200 հայ փոքրիկներին զրկել մայրենին սովորելու եւ հայեցի ոգին ըմբռնելու հնարավորությունից (Տեղեկագիր, էջ 28):

Առաջնորդարանի՝ իբրեւ առանձին կառույցի կայացման ճանապարհին նշանակալի քայլ էր սեփական Սահմանադրություն մշակելը: Այսպես՝ 1930 թվականին Կալիֆոռնիայի երեսփոխանական ժողովի որոշմամբ գործածության մեջ էր դրվել Ամերիկահայոց ազգային սահմանադրությունը, որը 1929-ին ԱՄՆ արեւելյան թեմին էր ուղարկել Գեւորգ Ե. կաթողիկոսը: Սակայն շուտով նույն ժողովը, հիմք ընդունելով սույն սահմանադրության գլխավոր սկզբունքները եւ կատարելով որոշակի փոփոխություններ ու խմբագրումներ, կազմում է Կալիֆոռնիայի թեմին հատուկ նոր սահմանադրություն, որի օրինակը 1932 թ. ապրիլի 6-ին Գարեգին եպս. Խաչատուրյանը հղում է Ս. Էջմիածնի գերագույն

¹⁹ SĒU CH. MAHAKIAN, History of the Armenians in California. a thesis. University of California, California 1935, էջ 69:

²⁰ SĒU S. KALOIAN, The Immigration of Armenians of Shirag to America (Շիրակի հայերի գաղթը դէպի Ամերիկա), Los Angeles, 1950, էջ 95:

հոգեւոր խորհրդին: Խորհուրդը արտոնում է դրա ժամանակավոր գործադրությունը՝ վերջնական հաստատումը վերապահելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին²¹:

Պետք է ասել, սակայն, որ Գարեգին եպիսկոպոսի ծրագրերն ու ջանքերը ծխական համայնքներում հենց սկզբից շարժանացան մեծ աջակցության: 1929 թ. «Ասպարէզը» մեղադրում էր Կալիֆոռնիայի եկեղեցական համայնքներին, հոգաբարձություններին ու եկեղեցական պաշտոնյաներին անտարբերության եւ անլուրջ վերաբերմունքի մեջ²²: Որոշ համայնքներ թերանում, երբեմն նույնիսկ հրաժարվում էին առաջնորդարանին վճարել օրենքով սահմանված տուրք (տարեկան 1–1.50 դոլար յուրաքանչյուր տնից)՝ էապես խոչընդոտելով վերջինիս աշխատանքները: Այդ ամենի հետեւանքով Կալիֆոռնիայի առաջնորդարանը հայտնվեց նյութական անմխիթար վիճակում: Առաջնորդարանի եւ անձամբ առաջնորդի գործունեության հանդեպ այդ վերաբերմունքն իրականում ուներ առավելապես քաղաքական շարժառիթներ, որոնք թաքցվում էին տնտեսական ճգնաժամի դժվարությունների քողի տակ:

Արդեն 1931 թ. նոյեմբերին Գարեգին եպիսկոպոսը Կալիֆոռնիայի ժողովին ստիպված էր խոստովանել, որ առաջնորդարանի պարտքերը կապել են իր ձեռքերը. «Խորապէս կը ցաւինք, որ աւելին ընելու անկարող եղած ենք՝ հակառակ մեր բոլորն բաղձանքին,— եւ աւելացնում,— անհրաժեշտ է առաջնորդարանը ազատել նիւթական այս անբաղձալի վիճակէն»: Առաջնորդարանի բյուջեի քննարկումը բոլորն վիճաբանությունների առիթ է դառնում ժողովում: Լոս Անջելեսի ու Ֆրեզնոյի որոշ պատգամավորներ պնդում էին, թե ի վիճակի չեն վճարելու իրենց պարտքերը: Դաշնակցական մամուլը համոզված էր, որ առաջնորդարանի նկատմամբ «ժլատությունը» պայմանավորված չէր տնտեսական գործոնով, քանի որ նույն Ֆրեզնոյի եւ Լոս Անջելեսի պարտապան եկեղեցիները բավականին շուայլ էին, օրինակ, իրենց հովիվներին վարձատրելիս²³: Ի դեպ, առաջնորդն ինքը լուրջ դժգոհություններ ուներ Լոս Անջելեսի համայնքից, որը չէր ենթարկվում ընդհանուր կարգուկանոնին. «Այս զանցառութիւնը, որուն պատասխանատուութիւնը հաճելի չէ մեզ մատնանշել, մէծապէս կը խանգարէ առաջնորդարանիս ելմտական հաւասարակշռութիւնը» (Տեղեկագիր, էջ 26):

²¹ Տե՛ս «Սահմանադրութիւն....», էջ 1–2:

²² Մանրամասն տես «Ասպարէզ», Ֆրէզնօ, 1929, թ. 1355, էջ 2:

²³ Տե՛ս «Ասպարէզ», Ֆրէզնօ, 1931, թ. 1485, էջ 1:

Մ. Ֆերահյանը, խոսելով Գարեգին եպիսկոպոսի հանդեպ նման «ըմբոստություն» մասին, գրում է, որ երբ ՌԱԿ-ի կողմից առնվազն հովանավորվող «Վարդանանց ասպետներ» կազմակերպության²⁴ թեկնածուն՝ Ֆրեզնոյի հովիվ Վարդան Ժ. վրդ. Գասպարյանը, չընտրվեց Կալիֆոռնիայի առաջնորդ, սկսվեց պայքար ոչ «ասպետական» Գարեգին եպիսկոպոսի դեմ, այնպես, ինչպես տարիներ առաջ Լոս Անջելեսի հայ Բողոքական Եկեղեցու (անունը չի նշվում.— Հ. Ե.) հովիվին սկսեցին հալածել եւ, ի վերջո, հեռացրին պաշտոնից՝ ԱՄՆ արեւելքից բերելով «ասպետական» հովիվի։ Ըստ նրա՝ «ասպետականները» Ֆրեզնոյի եւ Լոս Անջելեսի Հայ Առաքելական ու Բողոքական Եկեղեցիների հոգաբարձուներ եւ հովիվներ էին²⁵։

1930-ական թթ. սկզբին տեղի են ունենում իրադարձություններ, որոնք էապես ազդում են դեպքերի հետագա ընթացքի վրա։ Այսպես՝ 1930 թ. Արեւելյան թեմի կենտրոնական վարչությունը, նկատի առնելով տնտեսական ճգնաժամի պատճառած վնասները, Կալիֆոռնիայի առաջնորդարանին առաջարկում է վերամիավորել երկու թեմերը՝ Գարեգին սրբազանի առաջնորդության ներքո՝ պահելով դրանց անկախ վարչակազմը²⁶։ Նույն թվականի հունիսի 8-ին Կալիֆոռնիայի ժողովը քննարկում է այդ հարցը։ Գարեգին եպիսկոպոսը հայտնում է հետեւյալ դիրքորոշումը. «Ներկայ պայմաններով անջատ առաջնորդութիւն մը Գալիֆոռնիոյ մէջ պիտի չպսակէ երբեք այն ակնկալութիւնը, որով ստեղծուած է այս առաջնորդութիւնը... Ահա թէ ինչո՞ւ ես եկած եմ, հակառակ իմ կամքիս, այն եզրակացութեան թէ՛ տուեալ պայմաններով եւ միջոցներով մէկ կարող առաջնորդ կրնայ կառավարել երկու առաջնորդութիւններն ալ...» (Տեղեկագիր, էջ 66)։

Ներկա պայմաններ ասելով՝ առաջնորդը նկատի ուներ նախեւառաջ տնտեսական ճգնաժամը եւ այն կացությունը, որում հայտնվել էր Կալի-

²⁴ Քնարիկ Ավագյանն այս կազմակերպության մասին գրում է հետեւյալը։ 1916 թ. ազգային որոշ գործիչներ ԱՄՆ-ում հիմնել էին մասոնական Հայկական օթյակը, որը 1923—1924 թթ. Ռամկավար ազատական կուսակցության ջանքերով վերակազմվեց «Վարդանանց ասպետների եղբայրության»։ Այն մասնաճյուղեր ունեւ Միացյալ Նահանգների գրեթե բոլոր հայաշատ շրջաններում (տե՛ս Ք. ԱՎԱԳՅԱՆ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչեւ 1924 թ.), Երեւան, 2000, էջ 109)։

²⁵ Տե՛ս «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1932, թ. 1535, էջ 1։ Կալիֆոռնիայում այս կազմակերպության գործունեության անդրադարձել է նաեւ Զ. Քուշյան կրտսերը (տե՛ս G. KOOSHIAN, JR., նշ. աշխ., էջ 417)։

²⁶ Տե՛ս G. KOOSHIAN, JR., նշ. աշխ., էջ 411։

Ֆոռնիայի առաջնորդարանն իր պարտքերով: Այսպես՝ Գարեգին եպիսկոպոսն սկզբունքորեն կողմ էր թեմերի վերամիավորմանը եւ համաձայն էր ստանձնել երկու առաջնորդարանների կառավարման գործը:

Վերամիավորման հարցը դեռ չէր լուծվել, երբ 1930 թ. սեպտեմբերի 19-ին՝ Գեւորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսի մահվանից հետո, Գարեգին եպիսկոպոսը ԱՄՆ հոգեւորականների պատվիրակության կազմում ուղեւորվում է Նյու Յորք, որպեսզի այնտեղից մեկնի Ս. էջմիածին՝ մասնակցելու նոր կաթողիկոսի ընտրությանը: Սակայն ընտրությունն անակնկալ հետաձգվում է²⁷, եւ նա երկու ամիս մնում է ԱՄՆ արեւելքում, որտեղ Տիրայր սրբազանի հրաժարականից հետո քառասային եւ անկարգապահ վիճակ էր ստեղծվել ծխական համայնքներում: Արեւելյան թեմի կենտրոնական վարչության խնդրանքով նա այցելում է տեղի հայ համայնքներ (Տեղեկագիր, էջ 45)²⁸:

Սա, ինչ խոսք, ինքնին թե՛ ոգեւորիչ եւ թե՛ գայթակղիչ էր Գարեգին եպիսկոպոսի համար՝ նկատի առնելով թեմերի միավորման առաջարկությունը: Սակայն 1931 թ. փետրվարի 1-ին Նյու Յորքում տեղի ունեցած Արեւելյան առաջնորդության պատգամավորական ժողովը փոխում է դրությունը: Կենտրոնական վարչության առաջարկը՝ միացնելու երկու թեմերը, չի ստանում համապատասխան աջակցություն: Դրա փոխարեն անցկացվում է Արեւելյան թեմի առաջնորդի ընտրություն, որի եռանուն ցանկում էին արմաշական երեք օծակից եպիսկոպոսներ՝ Գարեգին Խաչատուրյան, Նրվանդ Փերդահչյան (Բուլղարիայի առաջնորդական փոխանորդ) եւ Ղեւոնդ Դուրյան: Ժողովը ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (37) առաջնորդ է ընտրում Մանչեստերի հովիվ Ղեւոնդ Դուրյանին՝ Ռամկավար ազատական կուսակցության թեկնածուին²⁹: Այս առիթով Գարեգին եպիսկոպոսը գրում է. «Արեւելեան առաջնորդութեան երեսփ. ժողովը կը թուի թէ նկատի չառաւ իր գործադիր մարմնոյն կողմէ սեղանի վրայ դրուած առաջարկը. ընտրեց իր առաջնորդը ու որ եւ է եղանակով հաղորդակից չըրաւ առաջնորդարանս հոն իսկ ստեղծուած հարցի նկատմամբ ժողովական գործառնութեանց, առաջադրութեանց եւ յանձնառութեանց» (Տեղեկագիր, էջ 67):

²⁷ Հաջորդ ընտրությունը տեղի է ունենում 1932 թ. նոյեմբերի 12-ին: Կաթողիկոս է ընտրվում Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը: Այս ընտրությանը, սակայն, Կալիֆոռնիայից պատվիրակներ չեն գնում՝ տնտեսական ճգնաժամի պատճառաբանությամբ:

²⁸ Տես նաեւ «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1930, թ. 37, էջ 4:

²⁹ Այս հարցի մասին որոշ կցկտուր տեղեկություններ տւեւ Զ. ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Ա. գիրք (1910–1930), Նիւ Եորք, 1995, էջ 281–282. Ա. ՊԱՐՏԻՋԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 180:

Ընդամենը կարճ ժամանակ անց, երբ Կալիֆոռնիայի որոշ բարձրաստիճան հոգեւորականներ արդեն անթաքույց անհնազանդություն էին ցուցաբերում Գարեգին եպիսկոպոսի հանդեպ, նա առաջարկում է Ղեւոնդ Դուրյանին համագործակցություն երկու թեմերի միջեւ: Բայց առաջարկն անտեսվում է: Արեւելյան թեմի առաջնորդն անգամ չի անդրադառնում դրան. «Կը ցաւինք արձանագրել հոս թէ նորընտիր առաջնորդ Գեր. Տ. Ղեւոնդ եպիսկ. Դուրեան, որուն կրկնաժ Ենք մեր գործակցութեան պատրաստակամութիւնը, ի վիճակի չէ եղած դեռ անդրադառնալու այդ հարցին» (Տեղեկագիր, էջ 53): Փաստորեն՝ հենց սկզբից Արեւելյան թեմի առաջնորդը որդեգրում է անտարբեր վերաբերմունք իբր դաշնակցական Գարեգին եպիսկոպոսի նկատմամբ եւ հետագայում էլ հրաժարվում է համագործակցել:

1932 թ. հունիսին լրանում է Գարեգին եպս. Խաչատուրյանի պաշտոնակալման ժամանակը: Համաձայն Սահմանադրության՝ առաջնորդ ընտրվում էր չորս տարով՝ վերընտրության իրավունքով³⁰: Այդպես՝ նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ին գումարվում է պատգամավորական ժողով՝ ընտրելու առաջնորդ եւ նոր կենտրոնական վարչություն: Գարեգին եպիսկոպոսի վերընտրությանը հատկապես դեմ էին Լոս Անջելեսի պատգամավորները (նաեւ մեկը՝ Թուլարիից), որոնք առաջնորդ ընտրելու փոխարեն օրակարգ են մտցնում առաջնորդ պահել-չպահելու հարցը՝ ի հեճուկս ատենադպիրի այն բողոքների, թե՝ «....այդպիսի հարց չունինք սեղանի վրայ, հարցը առաջնորդական ընտրութիւնն է»: Ընդ որում՝ դա անում են նախագահի՝ Գարեգին եպիսկոպոսի բացակայությամբ, որը քվեարկության պահին պարտավոր էր հեռանալ նիստից՝ ըստ կանոնի: Կարեւոր է նշել, որ մինչ այդ գումարվել էին ծխական համայնքների անդամական ժողովներ, որոնց մեծ մասի որոշումն էր՝ պահել առաջնորդաբանը ներկա առաջնորդով: Սակայն գաղտնի քվեարկության ժամանակ դրությունն անսպասելի փոխվում է: Տասներկու կողմ, տասը դեմ ձայներով ժողովը որոշում է երկու տարով ընտրել տեղապահ³¹:

Կալիֆոռնիայի հոգեւոր առաջնորդն իր հերթին հակասահմանադրական եւ չեղյալ է համարում ժողովը, քանի որ նախ՝ ժողովի ընթացքում օրակարգի հարցերը նախագահի բացակայությամբ փոխելն օրինական

³⁰ Տե՛ս «Սահմանադրութիւն», էջ 9:

³¹ Տե՛ս «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1932, թ. 1530, էջ 2. «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1932, թ. 112, էջ 3:

չէր, եւ երկրորդ՝ համայնքն անդամական ժողովներով արդեն որոշել էր պահել առաջնորդին, եւ պատգամավորները իրավասու չէին համայնքի կամքին հակառակ գնալու. «Առաջնորդարանը կը շարունակէ իր կանոնաւոր ընթացքն ըստ առաջնոյն,— հայտարարում է նա,— մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն: Այս կարգադրութիւնը հաղորդուած է Ս. Էջմիածին, Ընդհ. Հայոց Հայրապետութեան գերագոյն իշխանութեան»³²:

Վերոհիշյալ ժողովը հուզումների ու երկպառակության մեծ ալիք է բարձրացնում Կալիֆոռնիայի հայ գաղութում: Այն բաժանվում է Գարեգին եպիսկոպոսի աջակիցների՝ դաշնակցականների, եւ հակառակորդների՝ ռամկավարների: Դաշնակցական մամուլը պնդում էր, որ սա նախապես ծրագրված դավադրություն էր, եւ ժողովի քվեարկության արդյունքը բնավ չէր արտահայտում գաղութի կամքը: Դաշնակցությունը բազմաթիվ հրապարակումներով դատապարտում է Լոս Անջելեսի պատգամավորների վարքը եւ անվերապահ աջակցություն հայտնում առաջնորդին: Մյուս կողմից՝ ռամկավարական մամուլը կարծում էր, որ պատգամավորական ժողովը գործել է օրենքի սահմաններում, եւ որեւէ ապօրինություն չի կատարվել: «Նոր օրը» առաջնորդի դիրքորոշումը հետագայում որակեց որպէս Ազգային սահմանադրության ոգու, երեսփոխանական ժողովի իրավասության եւ Վեհափառ Հայրապետի հեղինակության դեմ առաջին ըմբոստ քայլ³³:

Ծխական բոլոր այն համայնքները, որոնք հաստատապես ցանկանում էին առաջնորդի պաշտոնում տեսնել Գարեգին եպս. Խաչատուրյանին, այդ ընթացքում տարբեր բողոքագրերով ու գրություններով արտահայտում են իրենց դժգոհությունը:

Ստեղծված անկառավարելի վիճակին լուծում տալու համար թե՛ Գարեգին եպիսկոպոսը եւ թե՛ նրա դեմ գործող պատգամավորները հարցը հանձնում են Ս. Էջմիածնի տնօրինությանը: Մինչ կստացվեր Գերագույն հոգեւոր խորհրդի պատասխանը՝ 1933 թ. փետրվարի 19-ին Գարեգին եպիսկոպոսի աջակից տասնմեկ պատգամավորները գումարում են նոր ժողով՝ վերընտրելով նրան: Նույն թվականի սեպտեմբերին Կալիֆոռնիայի թեմն ստանում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախագահությանը Գերագույն հոգեւոր խորհրդի հրամանագիրը, որում մասնավորապես

³² Հայտարարությունն ամբողջությամբ տե՛ս «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1932, թ. 1531, էջ 3. «Մշակ», Ֆրէզնո, 1932, թ. 701, էջ 4. «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1932, թ. 114, էջ 3:

³³ Տե՛ս «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1935, թ. 246, էջ 2:

ասվում էր. «Գերագույն հոգեւոր խորհուրդը, լսելով Կալիֆորնիայի հայոց թեմի վերջին երկու երեսփոխանական ժողովների մասին ընդարձակ եւ մանրակրկիտ զեկուցում (1932 թ. սեպտեմբերի 24–25-ի եւ 1933 թ. փետրուարի 19-ի) եւ նկատի առնելով նոցա սահմանադրական շեղումներն ու մանաւանդ վերջինի ոչ օրինական բնույթը.... որոշեց — Ա. Չեղեալ համարել յիշատակուած երկու երեսփոխանական ժողովների որոշումները.... Գ. Քուէարկել եւ որոշել Կալիֆորնիայի թեմը ժամանակաւորապէս տեղապահով կամ առաջնորդով կառավարելու հարցը»³⁴։ Հրամանագրի վերջում Գերագույն հոգեւոր խորհուրդը հատուկ ընդգծում էր՝ թեեւ անդամական ժողովներն իրենց ներկայացուցիչներին տրված հայտարարութիւնների իրավատերերն են, այնուամենայնիւ նոր պարագաների ու լուսաբանութիւնների առկայութեան դեպքում պատգամավորներն իրավունք ունեն իրենց խղճի թելադրութեամբ ազատ գործելու, հատկապէս եթե հարցը վերաբերում է Եկեղեցու շահերին։

Հստ ամենայնի՝ խորհուրդը նշանակութիւն չէր տալիս ծխական համայնքների պաշտոնական գրութիւններին եւ ավելին՝ հակված էր նրան, որ Գարեգին եպիսկոպոսն այլեւս չզբաղեցնի առաջնորդի պաշտոնը։ Այդ առնչութեամբ «Նոր օրը» գրում է՝ Կալիֆորնիայի ծխական համայնքների մեծ մասն ըմբոստութեան դրոշ է պարզել Վեհափառ Հայրապետի դեմ, որի հրամանը որեւէ արժեք չունի նրանց համար³⁵։

Վերջապէս 1933 թ. սեպտեմբերի 5-ին Գարեգին եպիսկոպոսը հայտարարում է, թե ինքը դադարում է զբաղեցնել առաջնորդական աթոռը եւ պարզաբանում, որ այդ քայլին դիմում է՝ «առանց օրինական քննարկութեան մտնելու» հարցի շուրջ. «Կը յայտարարեմ Գալիֆորնիոյ մեր սիրելի ժողովուրդին, թէ՛ այլ եւս դադարած եմ առաջնորդական պաշտօնէս՝ շարունակելով իմ զուտ հոգեւորականի պարտականութիւններու կիրառութիւնը, եւ կը խնդրեմ, որ ամեն ոք պաղարինով եւ հնազանդութեամբ ընդունի վերին իշխանութեան այս յանձնարարութիւնը՝ սպասելով առաջնորդական հարցի լուծման....»³⁶։

³⁴ «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1933, թ. 1580, էջ 2. տե՛ս «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1933, թ. 160, էջ 1։ Միաժամանակ խորհուրդը նամակով հորդորում էր Կալիֆորնիայի պատգամավորական ժողովի ատենապետին գործել համերաշխ եւ չպառակտել համայնքը՝ հաշվի առնելով, որ թեմի խռովյալ վիճակը հետեւանք է պատգամավորական ժողովի եւ առաջնորդի միջեւ ծագած փոխադարձ անհամաձայնութեան։

³⁵ Տե՛ս «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1933, թ. 163, էջ 2։

³⁶ «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1933, թ. 1579, էջ 2։

Այդպիսով՝ Ս. Էջմիածնի հոգեւոր խորհրդի հրահանգով 1933 թ. նոյեմբերի 26-ին տեղի է ունենում Կալիֆոռնիայի կրոնական ժողովի բացառիկ նիստը: Այն գումարվում է Ֆրեզնոյի Ս. Երրորդություն եկեղեցում՝ ինը թեմերի քսաներեք պատգամավորների մասնակցությամբ: Ժամանակավոր կազմված կենտրոնական վարչությունը չորս ամիս ժամկետով տեղապահ է ընտրում Ֆրեզնոյի նոր հովիվ Գեղամ վրդ. Քասիմյանին (Վարդան Ժ. վրդ. Գասպարյանը ներքաղաքական պատճառներով հրաժարական էր տվել)³⁷: Նորընտիր կենտրոնական վարչությունը պետք է համալրեր պատգամավորների կազմը եւ պատրաստեր Կալիֆոռնիայի առաջնորդի նոր ընտրություն: Չմտնելով այս վարչության անհամերաշխ գործունեության, կուսակցական հերթական բախումների մանրամասնությունների մեջ՝ ասենք միայն, որ ի վերջո՝ 1934 թ. մայիսի 5—6-ը, վարչությունը կազմակերպում է Կալիֆոռնիայի պատգամավորական արտակարգ ժողով, որն արժանանում է նախորդների ճակատագրին: Բանն այն է, որ պատգամավորների կազմը բավականին խնդրահարույց էր: Ժողովի՝ Լոս Անջելեսի, Ֆաուլերի եւ Թուլերիի համայնքները ձայնագրկելու որոշումն առաջ է բերում որոշ պատգամավորների անհամաձայնությունը, որոնք լքում են նիստը՝ տապալելով այն: Բացի այդ՝ ընտրության հարցը եւս կնճռոտ էր: Կենտրոնական վարչությունը չէր կարողացել տրամադրել թեկնածուների եռանուն ցանկ: Գարեգին եպիսկոպոսը փափագելի չէր համարել ցանկում ընդգրկվելը, սակայն նամակով հայտնել էր, որ եթե ժողովը, ընդառաջելով ժողովրդի կամքին, վերընտրի իրեն, ապա նա ամենայն պատրաստակամությամբ կստանձնի առաջնորդի պարտականությունները: Նրա աջակից պատգամավորները, քննարկելով, որ եթե անգամ կատարեն վերընտրություն, կաթողիկոսը կարող է եւ չհաստատել այդ որոշումը, ինչը ծանր հարված կլինի առաջնորդի հեղինակությանը, ի վերջո, վճռում են կրկին հետաձգել ընտրությունը:

Արդյունքում Ս. Էջմիածնի հոգեւոր խորհուրդը, Կալիֆոռնիայի թեմի ժամանակավոր Սահմանադրության համաձայն, անվավեր է համարում երկու նիստերն էլ՝ հրահանգելով հայրապետահաստատ առաջնորդական տեղապահին շարունակել կառավարել թեմը եւս երկու տարի, մինչեւ որ կրթերը խաղաղվեն, եւ տնտեսական վիճակը պարզվի³⁸: Սակայն տեղա-

³⁷ Տե՛ս «Մշակ», Ֆրեզնո, 1933, թ. 820—821, էջ 3. «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1933, թ. 1591, էջ 2:

³⁸ Տե՛ս «Նոր օր», Ֆրեզնո, 1934, թ. 194, էջ 1—2, 1934, թ. 198, էջ 1:

պահ Գեղամ վրդ. Քասիմյանը հրաժարական է տալիս: Ամիսներ անց կաթողիկոսը հեռագրով «արձակում» է նրան պաշտոնից՝ կենտրոնական վարչությունը հանձնարարելով «զգուշաւորութեամբ» ընտրել նոր տեղապահ, որը կատարյալ հնազանդություն կցուցաբերի վերին հրամաններին: Այդպես՝ 1935 թ. մայիսի 1-ին Կալիֆոռնիայի թեմի առաջնորդական տեղապահ է ընտրվում Ֆաուլերի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հովիվ Եղիազար քհն. Աշճյանը³⁹:

Բոլոր այս իրադարձություններից, թվում է, հստակ է, որ նրանց հիմքում երկու կուսակցությունների ձգտումն էր՝ ամեն կերպ իշխելու Եկեղեցու վրա: Ընդ որում՝ նրանցից յուրաքանչյուրը պնդում էր, թե ինքն է միայն հեռու Եկեղեցին քաղաքականացնելուց եւ մեղադրում էր դրանում իր քաղաքական ընդդիմախոսներին: Իրականում, սակայն, պատկերն այլ էր: Պատահական չէ, որ նույնիսկ կուսակցական մամուլում հարց էր դրվում՝ «Ինչ միջոց կարելի է գործածել ազատելու համար Հայաստանեայց Եկեղեցին կուսակցական կռուադաշտ մ'ըլլալէ», քանի որ՝ «...կուսակցական ոյժեր են, որ կը ղեկավարեն Հայ Եկեղեցույ կեանքը եւ ոչ թե եկեղեցական ոյժեր»⁴⁰: Եւ Գարեգին սրբազանը, ըստ էության, հայտնվեց այդ պայքարի խաչմերուկում: Դրա ապացույցներից է, օրինակ, կուսակցական մամուլը: Այսպես, օրինակ, մինչեւ 1932 թվականը ռամկավարական «Նոր օրում» չես գտնի որեւէ հրապարակում, որը դեմ էր Գարեգին եպիսկոպոսին: Այնինչ, 1932 թ. հետո սկսում են զուտ քաղաքական գնահատականներ տրվել առաջնորդի գործողություններին, կառավարմանը եւ խիստ անհարգալից արտահայտվել նրա հասցեին:

Մեր ձեռքի տակ եղած որեւէ աղբյուրում հստակ ու միանշանակ տեղեկություն Գարեգին եպիսկոպոսի դաշնակցական լինելու մասին չկա, սակայն Ա. Պարտիզյանի վկայությամբ՝ դեռ Կալիֆոռնիա չհասած՝ նրա մասին շուրջներ էին պտտվում, թե իբր դաշնակցական է՝ շահարկելով այն իրողությունը, որ երբեւէ աշխատակցել էր «Ազատամարտին»: Հեղինակի խոսքով՝ քաղաքական հարցերում նրա «կատարյալ չեզոք» դիրքը իր դեմ էր տրամադրել որոշ եկեղեցականների, որոնք նախկին ավանդույթով սովոր էին ղեկավարել Հայ Եկեղեցին եւ եկեղեցական գործերը⁴¹: Նման իրավիճակում Գարեգին եպիսկոպոսին սկսեց աջակցել

³⁹ Մանրամասն տե՛ս «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1935, թ. 246, էջ 1, 2, 1935, թ. 269, էջ 1:

⁴⁰ «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1934, թ. 1639, էջ 1:

⁴¹ Տե՛ս Ա. ՊԱՐՏԻԶԵՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 277–278:

ՀՅԴ-ն: Միեւնույն ժամանակ մտորումների առիթ էր տալիս նրա մասնակցությունը 1931 թ. Արեւելյան թեմի առաջնորդի ընտրությանը՝ որպէս, ըստ որոշ հեղինակների, Դաշնակցության թեկնածու⁴²: Հատկապէս որ թեկնածուներից մեկը՝ Ղեւոնդ արք. Դուրյանը, վայելում էր Ս. Էջմիածնի վատահոլությունն ու աջակցությունը եւ պատահական չէր հայտնվել այդ ցանկում, ուստի Գարեգին եպիսկոպոսը պետք է որ գիտակցեր՝ իր այդ քայլը մտահոգություն եւ կասկածներ կառաջացնի Ս. Էջմիածնում:

Հստ ամենայնի՝ ռամկավար գործիչներն ու նրանց համակրող հոգեւորականներն օգտագործում էին այս եւ նման այլ հանգամանքներ Կալիֆոռնիայի հոգեւոր առաջնորդի դեմ՝ Ս. Էջմիածնում նրան ներկայացնելով որպէս դաշնակցական, որ նույնն է՝ հակառակորդ, ինչն էլ հանգեցրեց նրան, որ Մայր Աթոռը, ի վերջո, երես թեքեց իր իսկ «հոգեծին որդուց»⁴³:

Բայց դա դեռ ամենը չէր: Ռամկավարների անհանդուրժողական վերաբերմունքը Գարեգին եպիսկոպոսի հանդեպ հատկապէս սրվեց Արեւելյան թեմի առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Դուրյանի սպանությունից հետո: Ինչպէս հայտնի է, 1933 թ. դեկտեմբերի 24-ին դաշնակցական մի խումբ երիտասարդներ Նյու Յորքի Ս. Խաչ եկեղեցում պատարագի ժամանակ դաշունահարում են Ղեւոնդ արք. Դուրյանին: Այդ սպանությունը խռովության մեծ ալիք է բարձրացնում ամերիկահայ գաղութներում: ԱՄՆ տարբեր շրջաններում ՌԱԿ կենտրոնական վարչության կողմից կազմակերպվում են բողոքի ցույցեր Դաշնակցության դեմ, տեղի են ունենում արշունալի դեպքեր: Երկար դատավարություններից հետո ինն ամբաստանյալ մեղավոր է ճանաչվում եւ դատապարտվում ազատազրկման⁴⁴: Դաշնակցությունը, ինչպէս եւ սպասելի էր, ի սկզբանե չի ընդունում կուսակցությանն ուղղված մեղադրանքը եւ փորձում է զերծ պահել իրեն այդ հանցագործությունից⁴⁵:

Այդ օրերին «Նոր օրում» սկսում են տպագրվել բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք բացահայտորեն մեղադրում էին Կալիֆոռնիայի նախկին

⁴² Տէս Զ. ԱրժՈՒՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Բ. գիրք (1930–1955), Նիւ Եորք, 1997, էջ 59:

⁴³ 1935 թ. Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատուրյանը նշանակվում է կաթողիկոսական պատվիրակ եւ մեկնում Հարավային Ֆրանսիա: 1938-ին նշանակվում է Արգենտինայի առաջնորդ, իսկ 1950-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք:

⁴⁴ Մանրամասն տես «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1934, թ. 1624, էջ 1. «Նոր օր», Ֆրէզնո, 1934, թ. 204, էջ 1:

⁴⁵ Տէս «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1934, թ. 1601, էջ 4, 1934, թ. 1602, էջ 1–2 եւ 4, 1934, թ. 1596, էջ 1 եւ այլն:

առաջնորդին Ղեւոնդ արք. Դուրյանի հանդեպ թշնամանքի մեջ: Թերթը գրում է, որ Գարեգին եպիսկոպոսի ու դաշնակցականների համար աններելի էր Ղեւոնդ արք. Դուրյանի էջմիածնամետ լինելը, եւ որ Կալիֆոռնիայի առաջնորդը որեւէ բան չձեռնարկեց, երբ դաշնակցական մամուլը հարձակումներ էր գործում նրա վրա (խոսքը հայտնի դրոշմարտի՝ մասնավորապէս Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսին հաջորդած դեպքերի մասին է, երբ Ղեւոնդ արք. Դուրյանը պահանջել էր վայր դնել Հայաստանի Հանրապետության խորհրդանիշ եռագույնը, ինչից հետո ՀՅԴ բոլոր պարբերականները վարկաբեկիչ արշավ սկսեցին նրա դեմ եւ փորձեցին գործնական քայլերով պաշտոնանկ անել նրան)⁴⁶: Գարեգին եպիսկոպոսը, կարդում ենք «Նոր օրում», մի կողմից հորդորում էր ժողովրդին եկեղեցիները հեռու պահել քաղաքականությունից, մյուս կողմից՝ թույլատրում էր Դաշնակցության գործունեությունը Եկեղեցում՝ այն կուսակցության, որը ցանկանում էր ղեկավարել Եկեղեցին, որպեսզի գոնե այդպէս արդարացնի իր գոյությունը⁴⁷:

Ղեւոնդ արք. Դուրյանի սպանության եւ դրան հաջորդած դեպքերի հետեւանքով Սիւլուսթի որոշ հայ եկեղեցիներում ուժեղացան անջատողական տրամադրությունները: Այսպէս՝ երբ 1937 թ. փետրվարին հայրապետական պատվիրակ Գարեգին արք. Հովսեփյանը ժամանեց Ֆրեզնո՝ հանդարտեցնելու պառակտման տանող կուսակցական կրքերը եւ վերականգնելու Գերագույն հոգեւոր խորհրդի բարձրագույն դիրքը, որոշ հոգեւորականներ, եկեղեցու հովիվ Գեղամ վրդ. Քասիմյանի գլխավորությամբ, նրա առաջ փակեցին եկեղեցու դռները եւ հրաժարվեցին բանակցել: 1940 թ. Ս. Երրորդություն եկեղեցու ծխականների մի մասը, անհամաձայն լինելով եկեղեցու ղեկավարության՝ Ս. էջմիածնի հանդեպ ժխտողական վարքագծին, հիմնեցին մի նոր՝ Ս. Պողոս անունով եկեղեցի, որը եւ հետագայում՝ 1943 թ., դարձավ Կալիֆոռնիայի թեմի առաջնորդանիստը:

Ս. էջմիածնից անջատվելու գործընթացն արագացավ սառը պատերազմի տարիներին⁴⁸, երբ մասնավորապէս Ֆրեզնոյի եւ Լոս Անջելեսի

⁴⁶ Տէս Կ. ԴԱՆԼԱՔՅԱՆ, Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմություն (1921—1940), գիրք առաջին, Երեւան, 1999, էջ 235—240. նաեւ՝ «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1933, թ. 1579, էջ 1, 1933, թ. 1580, էջ 1:

⁴⁷ Տէս «Նոր օր», Ֆրեզնո, 1934, թ. 179, էջ 4:

⁴⁸ Տէս Է. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երեւան, 2005, էջ 436—437:

Եկեղեցիներն անցան Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայությանը: Բայց դա, ինչպես ասում են, մեկ այլ պատմություն է:

РЕЗЮМЕ

Основание епархий Армянской Апостольской Церкви в странах, где проживала армянская диаспора, происходило по-разному. Большое влияние на это оказывало характерное для армянской действительности жесткое противостояние политических организаций, которое еще более усилилось с установлением в Армении советской власти.

В статье на основе неиспользованных ранее источников рассматривается начальный период истории епархии в Калифорнии, в контексте стремления партий «Дашнакцутюн» и «Рамкавар Азатакан» к контролю над церковью — важнейшему институту армянских общин.

SUMMARY

In the Armenian Diaspora, the establishment of dioceses of the Armenian Apostolic Church in different countries occurred in different ways. This was greatly influenced by the harsh opposition of political organizations, typical of the Armenian reality, which intensified with the establishment of the Soviet rule in Armenia.

The article examines the early history of the diocese in California, based on previously unused sources, in the context of the aspiration of the Armenian political organizations — Armenian Revolutionary Federation and Democratic Liberal Party — to control the church, the most important institute in the Armenian Communities.

